

Saskia Poldervaart

POLITISERING VAN HET DAGELIJKS LEVEN

De sociale politiek van de andersglobalistenbeweging

De andersglobaliseringsbeweging kent drie stromingen: de NGO's, de socialisten, en de Doe-het-zelvers. Deze laatste stroming pretendeert een nieuwe politiek te voeren. In de geschiedenis van utopische bewegingen stond echter, net als bij deze doe-het-zelvers, steeds de politisering van het dagelijks leven centraal. Volgens Poldervaart is de pretentie van een nieuwe politiek dus onhoudbaar.

'People (have) been disillusioned with the ballot box for a long time, here and all around the world. And yet they are disillusioned too with rebels who come with guns and say: "Give us the state, we will do it better". So what are we seeing in Chiapas? It is an alternative to both – a new notion of doing politics. You could call it radical democracy. People take their own destinies into their own hands'.

Zapatista Gustavo Esteva, in: Kingsnorth 2003: 42-43

Nieuwe politiek?

Niet alleen de Mexicaanse Zapatistas, maar ook vele Westerse activisten en enkele academici die de andersglobaliseringsbeweging bestuderen, benadrukken dat haar politiek een 'nieuw' karakter heeft. Bij nadere beschouwing is deze stelling echter onhoudbaar. Ik wil in dit artikel dan ook aantonen dat zij niet alleen de in het oog springende diversiteit binnen 'de' andersglobaliseringsbeweging miskent, maar ook de lange historische wortels van dit type politiek. In feite is deze als 'nieuw' voorgestelde politiek slechts kenmerkend voor de Doe-het-Zelf (DIY)-stroming binnen de andersglobaliseringsbeweging. En bovendien grijpt deze stroming daarmee terug op de kritiek van eerdere utopische bewegingen op de scheiding tussen sociale en politieke partici-

patie. Ik besluit mijn analyse met een discussie over de manier waarop de politiek van *DIY*-ers kan worden overgedragen aan de ‘officiële’ politiek.

De andersglobaliseringsbeweging en haar Sociale Fora

In de jaren '80 leken zowel de (neo)liberalen, conservatieven als sociaal-democraten *TINA* als richtlijn voor hun politiek te hanteren: *There Is No Alternative* voor de economische globalisering van de vrije markt en de privatisering. In de jaren '90 ontstond er echter, wereldwijd, een beweging die stelde: *Een andere wereld is mogelijk* – de andersglobaliseringsbeweging.

Deze beweging trad in november 1999 in de schijnwerpers met haar acties in Seattle tegen de Wereldhandelsorganisatie (WTO) en kreeg in de media de naam ‘anti-globaliseringsbeweging’. Maar de beweging is niet tegen globalisering op zich, is niet plotseling in 1999 uit de lucht komen vallen en bestaat ook niet alleen uit actievoerders uit het rijke Westen zoals veelal wordt gesuggereerd (zie Van Stokrom 2002: 37). Vóór Seattle bestonden er al vele actiegroepen in het Zuiden die verbonden waren met bewegingen in het Noorden in hun strijd tegen de globaliserende machten van de Wereld Bank, de IMF en de Eurotoppen (de acties in Berlijn in 1988, in Madrid in 1994, in Amsterdam in 1997; de – gewonnen – campagne tegen MAI: Multilateraal Akkoord inzake Investerings in 1997-1998). Protesten tegen de commercialisering van praktisch ieder aspect van het leven begonnen al in 1984, toen in Canada en de Verenigde Staten de ‘adbusters’ (verwijderaars van reclames) protesteerden tegen de billboards in de openbare ruimten, en in 1995 toen in Engeland de ‘Reclaim the Street’-activisten de straten als publieke ruimten terugreisten. Ook het opkomen van de Zapatistas vormde een inspiratie voor de hele beweging. Deze Mexicaanse groep stuurde op 1 januari 1994 haar manifest tegen de NAFTA (North American Free Trade Agreement) per internet de wereld in en organiseerde in de zomer van dat jaar (en opnieuw in 1996) een bijeenkomst (*encuentro*: ontmoeting) voor ‘linkse activisten, jongeren, vrouwen, homo’s en lesbiennes, gekleurde mensen, immigranten, arbeiders, boeren uit de hele wereld’ om met elkaar te discussiëren over nieuwe manieren om over macht, verzet en globalisering te denken (Klein 2002: 177-188). De 1996-bijeenkomst resulteerde in de vorming van de *People Global Action* (PGA) en veel bezoekers van deze bijeenkomst speelden een sleutelrol in Seattle in 1999.²

Dit idee van *ontmoeting* van en *discussie* tussen vele zeer uiteenlopende mensen om over *nieuwe manieren om over macht, verzet en globalisering* te denken is het centrale idee gebleven van de vele Sociale Fora die de beweging, naast haar acties tegen de top-bijeenkomsten van de economische wereldmachten, sinds 2001 heeft georganiseerd. Het eerste World Social Forum (WSF) vond in 2001 plaats in Porto Alegre, Brazilië, georganiseerd als tegenpool voor het World Economic Forum dat jaarlijks plaatsvindt in Davos (Zwitserland).

Het wsf was opgezet door met name de Franse ngo ATTAC³ samen met de meer diy-gerichte groep van de Braziliaanse beweging van landlozen en gebruikt sindsdien als motto: Een andere wereld is mogelijk. Met deze slogan richt het wsf zich bewust tot mensen van uiteenlopende pluimage en dit is het ideaal gebleven. Zo debatteerden op het wsf 2005 (opnieuw in Porto Alegre)⁴ vakbondsmensen, ngo-medewerkers/sters, intellectuelen, milieuactivisten en vertegenwoordigers van allerhande sociale bewegingen (boeren, vrouwen, indianen, homoseksuelen etc) over een samenleving waarin niet louter kapitalistische waarden, zoals winstmaximalisatie en economische groei de boventoon voeren. De deelnemers/sters staat een wereld voor ogen waar ruimte is voor solidariteit, diversiteit, pluriformiteit en waar ieder mens beschikt over gelijke rechten en kansen voor het opbouwen van een fatsoenlijk bestaan. Vanuit deze gedeelde idealen is de organisatie van het wsf er op gericht dat geen enkel sociaal thema onbesproken blijft (van mensenrechten, publiek eigendom van de 'commons' (water, lucht, zaden, land), tot seksualiteit, creativiteit en kunst (Huzing 2005).

Na afloop van het eerste wsf (2001) stelden de organisatoren een beginselverklaring op waarin staat dat het forum een plaats van ontmoeting en reflectie is, en geen politieke beweging. Voor sommigen gaat echter een open discussie over ideeën die het aangezicht van de wereld moeten veranderen niet ver genoeg. Zo streefden sommige ngo's naar het formuleren van één programma dat kan dienen als alternatief voor de huidige economische globalisering. En sommige socialistische groepen willen dat het wsf een politieke beweging wordt die in de eerste plaats strijd tegen de regering Bush en mondiale instellingen als het IMF en de Wereldbank (het in praktijk brengen van andere manieren van samenleven in het hier en nu is voor hen van ondergeschikt belang). Maar anderen, met name de diy-aanhangers/sters, stelden de vraag: 'Moeten we wel, als reactie op de wereldwijde crisis in representatieve democratieën komen tot één specifiek alternatief voor globalisering? Is het niet het belangrijkste om te beseffen dat we één wereld vormen met de mogelijkheid van vele werelden daarbinnen, waarvoor de Zapatista's pleiten?' (Klein 2002: 171). Tot nu toe hebben de meer diy-gerichte activisten het formuleren van één programma kunnen tegenhouden, maar het is wel een strijdpunt gebleven.

Ook op het eerste Nederlandse Sociaal Forum (NSF, 26-28 november 2004 te Amsterdam) werden de meest uiteenlopende onderwerpen besproken en waren diverse politieke groeperingen, actiegroepen en losse individuen aanwezig (zo'n 4000 mensen bezochten de meer dan 100 werkgroepen, verspreid over meer dan 20 zalen in de Beurs van Berlage). Tot de belangrijkste organisatoren behoorden Milieudefensie, Novib, FNv en de Internationaal Socialisten. Een aantal diy-groepen was tijdens de organisatie afgehaakt (zoals Eurodusnie uit Leiden) omdat ze het geheel teveel verticaal, van boven af en te weinig horizontaal, basis-democratisch, georganiseerd vonden. Andere diy-activisten waren het met deze kritiek eens, maar stelden dat het NSF een schitterend

podium is om je eigen organisatie te presenteren en mensen te laten zien wat je beweegt. En zo werd ook op dit eerste NSF niet alleen kritiek geuit op het neo-liberalisme, maar werden vooral de vele alternatieven besproken (andere vormen van democratie, buurtacties, de betekenis van 'vrijplaatsen', het belang van het feminisme, de strijd tegen gentechologie, consumentenmacht, etc.).⁵ Op de slotdiscussie was de vraag: hoe kunnen de verschillende maatschappelijke organisaties het beste samenwerken om een andere wereld en een ander Nederland te bereiken? Het slotforum (bestaande uit Novib, Milieudefensie, Raad van Kerken, FNV) was niet optimistisch: het kabinet wil niet luisteren en ook de media hebben weinig oog voor de rol van maatschappelijke organisaties. En de organisaties zijn allemaal met hun eigen werk en eigen doelstellingen bezig, terwijl veel van wat zij willen met elkaar samenhangt. 'We moeten uit die verkokering zien te komen' stelde Novib, en 'we moeten beter proberen de alternatieven over te brengen' zei De Waal van het FNV (mijns inziens een nieuw geluid!, SP). Maar hoe dat moest gebeuren, daar kwamen het slotforum en de zaal niet uit. Wel was iedereen het eens met de oproep van Sylvia Borren (Novib): 'De burger moet actor worden!' Deze oproep tot actief burgerschap vormt nog steeds dé centrale overeenkomst tussen de groepen van de andersglobaliseringsbeweging.

De verschillende stromingen binnen de andersglobalistenbeweging

Zoals genoemd kunnen binnen de beweging grofweg onderscheiden worden: de Doe-het-Zelvers, de NGO's en de socialisten. Volgens Lent (1999) zie je deze driedeling de hele geschiedenis van sociale bewegingen door optreden, ook al geeft hij er andere benamingen aan.⁶

Het begrip 'Do-it-Yourself' is ontstaan in de cultuurkritiek van de zestiger jaren, maar pas toen de punkers in de jaren '80 dit begrip expliciet gebruikten ('Willen de platenmaatschappijen onze platen niet uitgeven? Nou, dan doen we het zelf wel!') kreeg het Doe-het-zelf-begrip een meer gevestigde betekenis (McKay 1998). DIY verwijst naar een specifieke ideologische houding en een utopische praktijk (Schafraad 2002: 127). Het gaat om het zelf je (alternatieve) leven vormgeven, dat iedereen dat kan doen, niet alleen politieke instituties. Een belangrijk aspect van DIY is dat in deze strategie het onderscheid tussen actie en het dagelijks leven, tussen openbaar en privé, tussen het politieke en het sociale wordt afgewezen. Politiek begint in het dagelijks leven (Kallenberg 2001). Daarom heeft de sociale politiek van DIY veel te maken met de feministische leuze 'het persoonlijke is politiek' en met Putnam's oproep 'practice what you preach' (Hurenkamp 2002). Bovendien koppelen Doe-het-Zelvers veelal het actievoeren aan het feestvieren ('tactische frivoliteit'). Het gaat om het creëren van je eigen alternatief, om onafhankelijkheid van overheidsinstituties, om veranderingen van onderaf, om het opeisen van openbare ruimtes

voor collectief gebruik zonder commercie, om het hier en nu. Ofschoon het DIY-concept is uitgevonden in het Noorden, blijkt nu dat vele arme groepen uit het Zuiden dezelfde strategie gebruiken. Een inspirerend voorbeeld wordt gevormd door Marcos (nu subcommandante genoemd) die naar de Mexicaanse indianen ging met alle Marxistische retoriek over 'vechten voor een gewelddadige revolutie' in zijn hoofd, maar toen snel in de gaten kreeg dat de indianen daar niet op zaten te wachten. Al luisterend naar hun verhalen over hun wensen om op hun eigen wijze op hun land te leven, veranderde Marcos zijn strategie in 'mensen moeten hun lot in eigen handen nemen'. Deze strategie heeft veel andere groepen in het Zuiden beïnvloed, van de stedelijke activisten in Durban (Zuid-Afrika), de Braziliaanse beweging van landlozen, tot de boerenorganisaties in India (Kingsnorth 2003) en ook groepen in het Noorden waar allerlei experimenten met 'vrijplaatsen' (of 'commons') plaatsvonden (Klein 2002).

Een andere stroming van de andersglobalistenbeweging bestaat uit de vele NGO's (non-governmental organisations), die via onderhandelen proberen invloed te krijgen op het beleid van politieke partijen, van machtige krachten als het World Economic Forum en van multinationale ondernemingen. Bij hen staat vooral het idee van eerlijke handel en armoedebestrijding in de wereld centraal. Theoretische vertegenwoordigsters van deze stroming zijn met name Noreena Hertz (2001), die in haar kritiek op economische globalisering pleit voor meer sociaal-democratie en collectieve arrangementen, en Susan George van ATTAC (en tevens verbonden met het Transnationaal Instituut te Amsterdam). De laatste stelt: 'It's time to define a minimum, common programme every activist in the world can agree on' (George 2004: 43) en pleit voor méér pragmatisme, het stellen van enkele prioriteiten en het tevreden zijn met kleine overwinningen (ibid.: 47-52). Walden Bello, een Philippijnse wetenschapper en directeur van de *Focus on the Global South*-werkgroep richt zich, net als Hertz, vooral op de economische globalisering en heeft veel geschreven over de strategie van de beweging. De NGO-stroming is de enige binnen de beweging die pleit voor onderhandelingen met de overheid en het bedrijfsleven. Zo riep Sylvia Borren van de Novib (en tevens initiatiefneemster van De Nieuwe Dialoog) de deelnemers/ters van het NSF op: 'We moeten met elkaar een balans vinden tussen people, planet and profit, ook in overleg met de overheid, het maatschappelijke middenveld en het bedrijfsleven' (<http://www.sociaalforum.nl/index.php?sectie=nieuws&tid=6&aid=144>). Deze overleghouding leidt ook tot verschil van mening tussen de NGO's enerzijds en de DIY-ers en (revolutionaire) socialisten anderzijds over de vraag of de WTO hervormd kan en moet worden of moet verdwijnen ten gunste van werkelijk eerlijke internationale handelswetten en over de vraag of 'fair trade' genoeg is of dat het om veel meer gaat (zie Open Democracy: Cancunblog 2003).

Hoewel de socialisten en de Do-it-Yourselfers het wat betreft het laatste punt met elkaar eens zijn (hervormingen zijn niet genoeg), verschillen ze ook

op vele punten van elkaar. Zo tonen de meeste vakbonden (behorend tot de 'oude' socialistische beweging) een overleghouding die veelal overeenkomt met die van de NGO's (hoewel dat ook weer per land verschilt). En ook zijn de socialistische partijen in de wereld niet eensluidend in hun opvattingen over de andersglobaliseringsbeweging. Het grootste breekpunt tussen de socialisten onderling lijkt te bestaan in het al of niet uitgaan van een revolutionair perspectief. Zo citeren de Nederlandse vertegenwoordigers van de Socialistische Partij (SP) naar het WSF 2005 met instemming president Lula van Brazilië die op dit WSF opriep een lange-termijnperspectief te combineren met een strategie van kleine stapjes vooruit, om zo te voorkomen dat je met je grote gelijk in de woestijn belandt (SP: Dossiers globalisering, WSF 2005: www.sp.nl/service/dossiers/globalisering/dagboek_wsf2005). Tevens zijn ze het duidelijk eens met de oprichter van ATTAC-Frankrijk die op hetzelfde WSF waarschuwt voor dogmatisme en vals voorhoede-denken, omdat in de afgelopen eeuw er uit naam van het grote linkse gelijk enorme vergissingen en zelfs catastrofale misdaden zijn begaan (ibid.). Maar deze woorden zijn niet besteed aan de (Trotskistische) Britse Socialist Workers Party en haar vele groeperingen in andere landen (in Nederland de Internationale Socialisten die hier sterk aan de weg timmeren en goed georganiseerd zijn). Deze socialisten verklaarden tijdens het tweede World Social Forum (2002) in allerlei pamfletten en lezingen 'dat al dit gepraat over autonomie, radicale democratie en lokale controle reformistische trucjes zijn, geen vervanging voor een arbeidersrevolutie' (Kingsnorth 2002: 231).⁷

De DIY-gerichte activisten zijn bang dat deze socialisten, met hun duidelijk zichtbare aanwezigheid bij alle activiteiten van de beweging door hun gezwaai met rode vlaggen, de andersglobaliseringsbeweging gaan monopoliseren. Voor een deel lijkt deze angst gerechtvaardigd. De Britse Socialist Workers Party (SWP) stelde bijvoorbeeld na Seattle dat de nieuwe beweging die zij zagen opkomen (en waarvan zij het begin hadden gemist), een duidelijke richting en politiek leiderschap nodig had en dat daar voor hen een belangrijke rol was weggelegd (ibid.: 232).

Opmerkelijk is dat Alex Callinicos, een van de leiders van deze SWP, eenzelfde drie-deling maakt voor de beweging als ik heb gedaan, maar deze benoemt als: reformistisch rechts (als voorbeeld noemt hij ATTAC), radicaal links (naast de SWP, de Italiaanse PRC en de Franse Ligue Communiste Révolutionnaire) en de autonomen ('die denken dat ze de bestaande machtsstructuren kunnen "ontduiken" en nieuwe levensvormen kunnen construeren') (Callinicos 2004: 101). Hij ziet grote overeenkomsten tussen de reformisten en de autonomen wat betreft hun theoretisch falen in te zien dat het huidige kapitalisme ook imperialistisch is en bestaat uit twee te onderscheiden maar samenhangende vormen van concurrentie: de economische strijd tussen firma's om de markt te veroveren en de geopolitieke rivaliteiten tussen staten. Het belang van de staat neemt dus niet af, zoals de reformisten en autonomen stellen

(ibid.: 102-3). Wel ziet Callinicos bij beide groepen een verschillende houding tegenover de staat: reformisten willen de staat gebruiken om het kapitalisme te humaniseren en autonomen proberen de staatsmacht te ontduiken ‘summed up by the self-refuting title of John Holloway’s book *Change the World without Taking Power*’ (ibid.: 103). Volgens deze leider van de SWP is het oude dilemma tussen hervorming of revolutie onvermijdelijk en kunnen alleen een revolutionair perspectief en mobilisering van de massa het hele imperialistische systeem overwinnen (ibid.: 105). Toch pleit ook Callinicos voor het handhaven van de eenheid tussen de drie stromingen en wijst hij op de opmerkelijke convergentie tussen politieke actoren van diverse en inderdaad uiteenlopende achtergronden zoals dat vooral tot uiting kwam op het WSF in Mumbay (ibid.: 115).

Grofweg kan gesteld worden dat de DIY-stroming vooral gericht is op het zelf, samen met anderen, van onderop, de wereld veranderen, de NGO’s (en veel socialisten) die andere wereld willen bereiken door overleg en de (revolutionaire) socialisten door een anti-kapitalistische klassenstrijd. Maar dit betekent niet dat de drie stromingen elkaar niet gedeeltelijk overlappen of beïnvloeden. Was het eerst vooral de DIY-stroming die het formuleren en in praktijk brengen van alternatieven benadrukte, momenteel wordt ook door de NGO’s het belang van allerlei alternatieven (en niet meer alleen de economische) aangegeven. Dit komt duidelijk tot uiting in de NSF-openingsspeech van Mittal (zie noot 1) waarin hij vol lof sprak over de Zapatistas: ‘They did not seek state power. (...) They talked about the rebirth of democracy and community power and the right to commons, the right to a life with dignity’. Hij neemt zelfs het DIY-begrip ‘swarming’ (zie verder) over en stelde: ‘Yes, we are what the Rand Institute called us in their report: NGO swarms which are difficult for governments to deal with as they have no leadership or command structure and are impossible to decapitate’. Hoewel het mijns inziens zeer de vraag is of NGO’s geen leiderschap kennen, lijken ze voor een deel positief te staan tegenover de idealen van de DIY-ers. Veel NGO’s zijn dan ook duidelijk geradicaliseerd door de ideeën en praktijken van de DIY-groepen. En hoewel veel groepen socialisten de klassenrevolutie nog steeds als hun eerste doel zien, zijn ook zij beïnvloed door de radicale democratische ideeën die in de beweging bestaan. De Franse Ligue Communiste Révolutionnaire schrapte bijvoorbeeld de notie van de ‘dictatuur van het proletariaat’ uit haar programma net twee weken voordat het Europese Sociale Forum in Parijs begon (Lenaerts 2003: 16). En een DIY-er stelde dat zijn mede-activisten, in plaats van te klagen over het dogmatisme van de socialistische groepen, er beter aan zouden doen zich af te vragen waarom bijvoorbeeld de Internationale Socialisten er beter in slagen om nieuwe mensen voor hun topdown organisatie te winnen dan de anti-autoritaire groepen (Kallenberg 2003). Want het zou er toch om moeten gaan zoveel mogelijk mensen, ook niet-activisten, duidelijk te maken hoe een andere wereld opgebouwd kan worden.

Ik hoop hiermee een beeld te hebben gegeven van de andersglobaliseringsbeweging en haar verschillende stromingen. Hoewel die stromingen elkaar soms voor een deel overlappen, bestaat er mijns inziens nog steeds een duidelijk verschil in strategie tussen de stromingen. Terwijl de discussie over hervorming of revolutie al een lange geschiedenis kent, pretenderen DIY-ers echter een geheel nieuwe strategie te leveren. Maar is deze strategie wel nieuw? Dat wil ik hierna bespreken.

Korte geschiedenis van utopische bewegingen

Er bestaan verschillende theoretische benaderingen van sociale bewegingen. Een daarvan is de, in de jaren '80 ontwikkelde, Nieuwe Sociale Bewegingen (NSM)-benadering. In deze benadering worden aan deze nieuwe bewegingen, kort geformuleerd, de volgende kenmerken toegeschreven (Duyvendak e.a. 1992; Van der Heijden 2000; Pichardo 1997):

- de activisten zijn voor een belangrijk deel afkomstig uit de nieuwe middenklasse en definiëren zichzelf in termen van een collectieve identiteit (vrouwen-, homo/lesbo-, zwarte bewegingen);
- ze leggen de nadruk op de kwaliteit van het leven, op gedecentraliseerde organisatie, democratische principes, roulerend leiderschap;
- de activisten vertonen een anti-institutionele houding; ze streven ernaar de maatschappij rechtstreeks te veranderen, om buiten de normale politieke kanalen te blijven, om eerder de publieke opinie te mobiliseren dan politieke macht te verwerven.

De NSM-benadering verklaart dit 'nieuwe' van deze sociale bewegingen, in vergelijking met 'oude' bewegingen zoals de arbeidersbeweging, uit de structurele veranderingen die Westerse maatschappijen sinds het einde van de Tweede Wereldoorlog hebben doorgemaakt. Er is echter veel kritiek mogelijk op het 'nieuwe' van NSM's. Zo wijst Pichardo (1997) erop dat de zogenaamde unieke kenmerken van de NSM's niet voor alle NSM's opgaan: sommige NSM's hebben connecties met politieke (m.n. groene) partijen, sommige worden hiërarchisch geleid en ook in het verleden hebben de middenklassen geparticipeerd in sociale bewegingen. De veronderstelde 'nieuwheid' van NSM's bekritiserend, stipt Pichardo (1997: 418) ook aan dat hiermee belangrijke overeenkomsten met de vroegere utopische bewegingen worden veronachtzaamd. Helaas werkt hij dit verder niet uit.

'Utopische bewegingen' vormen al zo'n twintig jaar mijn onderzoeksgebied (zie onder meer Poldervaart 1985; 1993; 1995; 2001 a/b; 2002). Utopische bewegingen omschrijf ik als: bewegingen waarin door het vormen van gemeenschappen – of associaties – getracht wordt de door de deelnemers aangehangen idealen in het dagelijks leven toe te passen (persoonlijke politiek).

Het gaat in deze bewegingen altijd om het *hier en nu*, in tegenstelling tot revolutionaire bewegingen waarin eerst een algemene vijand verslagen moet zijn voordat men kan gaan denken aan het goede leven in het heden. Beide bewegingen (die elkaar tot voor kort eerder bestreden dan dat ze samenwerkten) verschillen van de geïnstitutionaliseerde sociale bewegingen, zoals die vanaf begin 19e eeuw zijn ontstaan, gericht op overleg met de overheid (en sinds kort: het bedrijfsleven) zoals dat tegenwoordig tot uiting komt in de vele NGO's. Zoals genoemd vormen de drie genoemde 'soorten' bewegingen ook de (historisch gezien nieuwe) 'eenheid in verscheidenheid' van de huidige andersglobaliseringsbeweging.

Er is niet zoveel bekend over de (vroegere) utopische bewegingen. Dit komt ten eerste doordat er in de sociale wetenschappen meestal alleen in grote ideologieën is gedacht, waarin het marxistische of sociaal-democratische socialisme als enige alternatief wordt voorgesteld voor liberalisme, conservatisme en confessionalisme, en waarbij er vanuit wordt gegaan dat al deze ideologieën streven naar politieke macht. Dat er altijd een, al veel langer bestaande, andere vorm van socialisme is geweest die alleen ten dele samenvalt met het anarchisme, wordt meestal genegeerd.⁸

Een tweede reden dat utopische bewegingen zijn genegeerd is dat Marx en Engels de pogingen van mensen om in het hier en nu hun idealen te leven, als 'utopisch' hebben omschreven en belachelijk gemaakt (zie onder meer het Communistisch Manifest 1848). Sindsdien heeft het begrip 'utopisch' een negatieve betekenis, niet alleen bij Marxisten, ook bij sociaal-democraten (Tromp 1984) en liberalen.

Ook in 'utopian studies' ontstaan in 1975 in de Verenigde Staten, en sindsdien vorm gegeven in specifieke wetenschappelijke tijdschriften en boeken en op vele internationale congressen, zijn utopische *bewegingen* verwaarloosd. De meeste utopisme-onderzoekers zijn het er weliswaar over eens dat utopisme drie 'gezichten' omvat (utopie als ontwerp/theorie, als beweging en als studieterrain [Sargent 1994]), maar deze studies zijn toch grotendeels beperkt gebleven tot analyses van utopische ontwerpen of tot casestudies van 'intentional communities'. Daardoor is er weinig bekend over de context van de bewegingen achter deze casestudies en hun verschillen en overeenkomsten met andere bewegingen.

Om de hier genoemde redenen zijn utopische bewegingen uit de politiek-sociale geschiedenis weggeschreven. De vele bewegingen die niet streefden naar macht en die hun idealen verbonden met hun dagelijkse praktijken, worden hiermee genegeerd. Hierdoor wordt impliciet een specifieke opvatting van politiek gereproduceerd én kan het idee ontstaan dat het huidige activisme van (een deel van) de andersglobalisering 'nieuw' is.

In mijn publicaties over utopische bewegingen heb ik uitgewerkt dat er een cyclus van deze bewegingen heeft bestaan, veelal tot uiting komen in 'utopische periodes'.⁹ De eerste drie historische utopische periodes waren christelijk ge-

inspireerd: rond het jaar nul ontstonden de eerste Christengemeenschappen waarin het gemeenschappelijk leven en alles eerlijk delen centraal stonden. In de twaalfde en dertiende eeuw ontstonden opnieuw groeperingen die de christelijke utopie van solidariteit en gelijkheid wilden leven, nu opgezet door ketterse bewegingen die in hun kritiek op de geïnstitutionaliseerde en rijke kerken, de gezinsstructuur ophieven en leefden in goederengemeenschappen. Zoals Lasch (1965) formuleerde: 'Religie bestond [voor de kettters] niet uit een aantal aannames die bediscussieerd werden, maar was een ideaal van persoonlijk gedrag'. In de zestiende en zeventiende eeuw leidde de ontevredenheid met de sociale verhoudingen en de rol die de kerk daarbij speelde, niet alleen tot christelijk geïnspireerde utopisch/ketterse bewegingen, maar ook tot utopische ontwerpen, begonnen met More's *Utopia* waarnaar het hele genre werd vernoemd. Maar More en de kettters hadden niets met elkaar te maken: utopisch ontwerp en beweging hoeven niet samen te gaan.

De vierde utopische periode, die van de eerste socialisten (1825-1850) vormde de *eerste breuk* in de utopische traditie. Voor het eerst vielen nu utopische ontwerpen/theorieën en bewegingen samen: de eerste socialistische theoretici vonden dat ze ook zelf hun idealen moesten leven en rond hen ontstonden de eerste socialistische bewegingen (De Saint-Simonistische en Fourieristische beweging in Frankrijk, de Owenisten in Engeland). Bovendien gingen deze theoretische activisten, anders dan de utopische ontwerpers voor hen, ervan uit dat hun maatschappij-ideaal door sociale bewegingen in praktijk zou moeten worden gebracht, wat hun ideaal ongetwijfeld weer zou wijzigen. (Ze hanteerden dus een *open* geschiedschrijving, terwijl de geschiedenis volgens de latere Marx en Engels grotendeels *gedetermineerd* is [Poldervaart 1993: 15-16]). Vanaf die tijd ging het bij utopieën niet meer om statische blauwdrukken voor een perfecte maatschappij, maar om samenhangende clusters van veranderbare idealen voor een maatschappij die nooit perfect zou kunnen zijn. Een ander punt van verschil met de vorige utopische periodes is dat het nu niet meer ging om abstracte gelijkheid, maar om het benadrukken van verschillen tussen mensen: *diversiteit* stond centraal. Alle mensen moesten gelijke mogelijkheden krijgen, maar om een plezierig leven te leiden moest juist hun verschillend-zijn benadrukt worden. Als laatste verschil met de utopische ontwerpen en bewegingen van de vorige periodes wil ik noemen dat deze eerste socialisten, veel nadrukkelijker dan voordien, niet alleen de verhoudingen tussen arm en rijk ter discussie stelden, maar ook nadrukkelijk die tussen de seksen. Deze eerste socialisten hadden weinig vertrouwen in de officiële politiek (net zoals de kettters in de officiële kerken); hun strategie was erop gericht dat mensen zowel zichzelf moesten veranderen als zelf-associaties moesten oprichten om de maatschappij te veranderen. Om zich te onderscheiden van deze eerste socialisten noemden Marx en Engels de theorieën en praktijken van de eersten 'utopisch' en stelden daar hun 'wetenschappelijk socialisme' tegenover. Wetenschappelijk omdat zij de zekerheid van de wetten van het his-

torisch materialisme en de meerwaarde hadden ontwikkeld, een zekerheid die de eerste (nu algemeen als 'utopisch' omschreven) socialisten niet konden en wilden geven.

In de vijfde utopische periode, rond 1900, kwamen de idealen van de utopische activisten grotendeels overeen met die uit de vorige periode, met dit verschil dat deze activisten nu moesten opboksen tegen de Marxisten, de sociaal-democraten en dat deel van de anarchisten dat streefde naar de Algemene Staking of de Grote Revolutie. Het utopisch socialisme vormde een duidelijke minderheid in de toenmalige socialistische uitingen, maar kwam nu ook voor in Duitsland, Engeland, Nederland en de Verenigde Staten en ging opnieuw samen met een specifieke vorm van feminisme, namelijk een feminisme waarin 'het persoonlijke is politiek' al tot uiting werd gebracht, lang voordat de tweede feministische golf dat als 'haar' leuze oppakte (Poldervaart 1993: 211-221).

Als voorlopig laatste utopische periode worden de 'sixties' beschouwd (1965-1975). Alhoewel in alle utopische periodes de gezinsverhoudingen, seksualiteit en sekse gepolitiseerd waren, d.w.z. dat deze fenomenen altijd als onderdeel van de te veranderen maatschappij werden gezien, beschouwden de zestigers zich als de eersten die het autoritaire, op consumptie gerichte gezin, cultuur en seksualiteit als politieke verschijnselen zagen. De toenmalige studentleider Ton Regtien, formuleerde, voordat hij zich tot het Marxisme bekeerde, dan ook: 'Politiek bedrijven wil zeggen vorm geven aan je omgeving waarin gewoond en gewerkt, kortom geleefd wordt' (1969: 47). Terwijl een deel van de activisten na 1970 Marxist werd, ontstond tegelijkertijd in de utopische ontwerpen een tweede breuk in de utopische traditie die juist haaks stond op de zekerheid van het Marxisme: de feministische science fiction, ofwel de 'nieuwe utopieën'. Want gingen de eerste socialisten van de periode 1825-1850 er nog vanuit dat hun idealen, hoewel veranderbaar, op dat moment voor iedereen golden, in de nieuwe utopieën wordt een gelijktijdige pluraliteit van alternatieven getoond en wordt gespeeld met diverse tegenspraken. In deze nieuwe utopische, ofwel feministische science fiction-romans gaat het om het tonen van diverse mogelijkheden (zoals geslachtsloze mensen bij Ursula Le Guin, mannen die borstvoeding geven bij Marge Piercy, het bestaan van wel veertig verschillende geslachten bij Samuel Delany), om te laten zien hoe allerlei technische mogelijkheden de relaties tussen mensen kunnen beïnvloeden. Deze nadruk op denkexperimenten leidde in eerste instantie wel weer tot een breuk tussen activisten en theoretici/romanschrijvers/ters. Tegelijkertijd vertonen deze denk-experimenten veel overeenkomsten met allerlei postmoderne noties, noties die vanaf de tweede helft van de jaren '80 steeds meer aan invloed winnen, eerst vooral in de wetenschap, maar langzamerhand, veelal indirect, ook bij de activisten (Burbach 2001). Zo beschrijft de (theoretische) kraker Kallenberg (2001) hoe vanaf eind jaren '80 in 'de' Nederlandse (kraak)beweging steeds meer een eenduidige ideologie werd afgewezen: wat de kraakactivisten

gemeen hadden was een verlangen naar een 'beter' of 'mooier' leven voor henzelf en anderen. Alle pogingen om een algemeen politiek programma te formuleren, strandden. Hij concludeert: 'De gedeelde utopie is verdwenen, maar niet de utopische praktijken' (idem: 96).

De (kritiek op de) scheiding tussen het politieke en sociale

Met bovenstaande korte historische schets van utopische bewegingen heb ik willen laten zien dat de kenmerken die in de NSM-benadering aan activisten worden toegeschreven al een lange geschiedenis hebben, waarbij de politieke doelen van deze bewegingen niet gericht waren op de overheid, maar beoogden te tonen dat er alternatieve wijzen van leven mogelijk zijn en dat je daar zelf, in het hier en nu, al vorm aan kunt geven. Het gaat niet om politiek succes, maar om participatie. Maar juist dat zelf vormgeven aan je leven wordt meestal niet als politiek gezien (zie ook Hooghe 2004: 344). Zoals Cees van der Eijk (2001: 16-17) opmerkt streven mensen ernaar om hun activiteiten zoveel mogelijk als politiek te benoemen, want dat geeft een hogere status. Tegelijkertijd wijst hij erop dat politieke verschijnselen zich overal voordoen waar het gaat over conflicten en samenwerking die een gemeenschap als geheel aangaan. Van der Eijk beperkt politiek dus niet tot het overheidsbeleid, maar vele andere sociale wetenschappers maken wel een duidelijk onderscheid tussen het politieke en het sociale. Onder meer Eschle protesteert tegen dit onderscheid. Het sociale wordt door haar (Eschle 2001: 7) omschreven als: het gebied van de dagelijkse interacties, waarden, cultuur, zelforganisaties. Zij wijst erop dat door het politieke hoger te waarderen dan het sociale, alles wat met sociale betrokkenheid en met het zorgen voor elkaar te maken heeft, als minder belangrijk wordt beschouwd dan 'echte' politiek.

Bovendien wordt door het onderscheid tussen het politieke en het sociale niet ingezien hoe een aantal ongeschreven regels (bijvoorbeeld dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor het huishouden en de kinderen) als *vanzelfsprekendheden* buiten de politieke geschiedenis blijven (Jansz 1991). Hierdoor wordt genegeerd hoe de vanzelfsprekendheden rond sekse-opvattingen (ook) in staatsinstituties worden ge(re)produceerd, waardoor zogenaamde 'mannelijke' waarden de norm blijven. In dit verband wijst Stuart Hall erop dat Links (door hem als een geheel beschouwd) de sociale, culturele en subjectieve dimensie van het politieke heeft genegeerd, terwijl het feminisme juist heeft geleerd dat *alle* maatschappelijke praktijken bepaald worden door seksuele identiteit en positionering (Hall 1991: 151). Volgens Hall zullen we onze weerstanden tegen verandering niet kunnen begrijpen als we niet inzien hoe politiek bepaald de seksrelaties zijn (ibid.). Maar niet alleen Links, ook vele sociale wetenschappers en activisten zien dat, juist vanwege allerlei vanzelfsprekendheden van deze relaties, nog steeds niet in.

Als laatste belangrijk negatief effect van de scheiding tussen het sociale en het politieke, de sociologie en de politicologie, wil ik noemen dat *sociale bewegingen* meestal onder de sociologie vallen en het begrip *democratie* als typisch politicologisch wordt beschouwd, waardoor genegeerd wordt dat het veelal juist sociale bewegingen zijn geweest die gepoogd hebben alternatieve vormen van democratie in praktijk te brengen (Eschle 2001: 7; Hooghe 2004). Hierdoor wordt veelal geen relatie gelegd tussen het sociale en democratie. De politicoloog Putnam en de socioloog Elchardus doen dat wel door te wijzen op het belang van sociale participatie voor het verstevigen van de democratie. Volgens Putnam is *sociaal actief zijn* net zo belangrijk of misschien wel belangrijker, voor de democratie dan het *politiek actief zijn*. Bovendien bepleit hij (net als alle activisten in utopische bewegingen) ‘Practice what you preach’ (Putnam, in Hurenkamp 2002). En Elchardus stelt: ‘Juist door mensen meer zeggingskracht over hun onmiddellijke omgeving te geven [via buurtorganisaties] kan de democratie worden verstevigd’ (in: Jansen 2003). Door beiden wordt dus een duidelijke relatie gelegd tussen sociale participatie en democratie, en dit komt niet alleen overeen met Regtien’s omschrijving van politiek (zelf vormgeven aan je omgeving), maar ook met het eerstgenoemde citaat van de Zapatista: radicale democratie is het nemen van je lot in eigen handen.¹⁰

Deze opvatting van politiek, ook wel te omschrijven als sociale, of persoonlijke politiek, komt men ook tegen bij de Doe-het-Zelf stroming van de huidige andersglobalistenbeweging. Dit in tegenstelling tot de NGO- en socialistenstroming van de beweging die zich alleen richten op politieke participatie, waarbij de (revolutionaire) socialisten met een zeker *dédain* de sociale participatie van de DIY-ers afwijzen: het gaat beide stromingen om het veroveren van de macht van de politieke instituties. Maar de sociale politiek van de Doe-het-Zelfers kent nog een aantal andere (nieuwe?) aspecten.

De kenmerken van de DIY-stroming van de andersglobaliseringsbeweging

Na veel van de internationale publicaties van de andersglobaliseringsbeweging gelezen te hebben en betrokken te zijn geweest bij vele Nederlandse discussies over deze beweging, kom ik tot een aantal, mijns inziens typerende, kenmerken van de DIY-ers:

Terwijl in de New Social Movement-benadering ‘collectieve identiteiten’ als typerend werden gezien voor deze ‘nieuwe’ sociale bewegingen, wordt het bestaan van zulke identiteiten door DIY-activisten verworpen. Zij bekritisieren dit begrip omdat zij de nadruk op identiteiten beschouwen als het creëren en handhaven van grenzen (tussen mannen en vrouwen, witte en zwarte mensen, hetero’s en homo’s etc.). Weliswaar zijn de identiteitsbewegingen belangrijk geweest als emancipatiebewegingen in hun strijd tegen alle vormen van

hiërarchieën, maar nu komen ook de negatieve kanten in zicht: niet alleen scheidt de nadruk op iemands identiteit mensen van elkaar (ook activisten en niet-activisten), maar deze nadruk kan ook leiden tot groepsconformiteit (Hec kert 2002). We moeten niet streven naar één identiteit, maar naar vele identiteiten, geen identiteiten-politiek maar *affiniteiten*-politiek: het samenwerken met mensen waarmee je het op dat moment, voor dat doel, eens bent. Het gaat er niet om een collectieve identiteit te hebben, maar om het delen van vaardigheden die ieder inbrengt. Het is niet het belangrijkste om iets te *zijn*, maar om iets samen te *doen*; het gaat er niet om waar je vandaan komt, tot welke groep je behoort, maar wat je doel is (Holloway 2002). Dit heeft tevens als consequentie dat representatie-politiek wordt verworpen. Want representatie impliceert dat één persoon kan spreken voor de hele groep, terwijl het bij affiniteiten-politiek er juist niet toe doet tot welke groep je behoort.

Anders dan bij de meeste NGO-leden en de meeste socialisten gaat het bij DIY-ers ook nadrukkelijk (hoewel soms met moeite) om *persoonlijke verandering*. Dit idee is vooral van de feministische beweging overgenomen (ook al heeft deze strategie al een lange geschiedenis) en het zijn ook vooral feministen binnen de beweging die erop wijzen dat verwerping van identiteitenpolitiek niet betekent dat identiteiten als sekse, etniciteit, klasse er niet meer toe doen. De binnen de beweging georganiseerde feministische groepen – onder meer World March of Women, NextGENERATION en FAM (2003) – stellen dat het inzicht dat identiteiten geconstrueerd, tijdelijk en veranderbaar zijn, niet betekent dat het onbelangrijk is of je vrouw of gekleurd bent, welke economische achtergrond, seksuele gerichtheid en opleiding je hebt (Saharso 2000: 188). Bovendien wijzen deze feministen er op dat veel zaken die de beweging als ‘nieuw’ claimt (het werken zonder leiders, het verwerpen van hiërarchie) al door de feministen van de jaren ‘70 in de praktijk werden gebracht. Sommige mannelijke DIY-activisten erkennen dat ook: ‘The feminist movement tried to show us new insights and practices but we have generally managed to ignore them’ (De Marcellus 2003: 6). De feministische leuze ‘het persoonlijke is politiek’ duidt erop, zo stellen DIY-ers, dat ‘zelfkritiek en persoonlijke verandering niet apolitiek zijn; het weigeren te zijn wat het systeem van je verwacht is een grondige en machtige vorm van directe actie’ (Subbuswamy en Patel 2001: 543). Mannelijke DIY-activisten accepteren wel dat ‘we alle vormen van onderdrukking en dominantie binnen onze *eigen kringen* moeten elimineren’ (Abramsky 2001: 562), en dat ‘het omgaan met onze eigen vervreemding en conditionering een onromantische taak is, veel moeilijker dan het gooien met stenen of het stichten van brand’ (ibid.: 563). Maar zolang DIY omschreven wordt als ‘persoonlijke politiek’ zonder te verwijzen naar sekse-verhoudingen (zoals Kingsnorth 2003: 327 doet), zolang zullen feministische (en andere minderheids)-groepen binnen de beweging ook een (al of niet tijdelijke vorm van) identiteitenpolitiek moeten blijven voeren.

DIY-activisme wijst leiderschap en hiërarchie af en bestaat uit specifieke *netwerken* die gekenmerkt worden door *vloeibaarheid*, ook wel de *zwerm-logica* van organiseren genoemd (Jordan 2002; Kingsnorth 2003: 75). Hierbij gaat het om een gedecentraliseerde beweging van bewegingen, eerder verbonden door poëtische verhalen en relaties dan door programma's, ideologie of coördinatie. De beweging heeft geleerd dat een netwerk van getuigenissen en ervaringen belangrijker is om de verbeelding van mensen te stimuleren dan om hen te commanderen (Jordan 2002). Ook niet-activisten worden gestimuleerd zich te uiten (bijvoorbeeld op de Amerikaanse Alternatieve Radio en via allerlei buurtacties, zie Kingsnorth 2003: 152, 132). Deze manier van organiseren past niet in vroegere modellen van politieke praktijken. Toen mat men een beweging af aan het aantal deelnemers, het aantal betrokken organisaties, haar programma, het electorale gewicht dat opinieonderzoek eraan toeschreef en haar capaciteit om de confrontatie aan te gaan. Maar het centrale doel van de beweging is niet meer de machtsovername maar het anders gaan leven (Aubenas en Benasayag 2003: 6-7, 13). Het verlangen naar zelforganisatie en zelfbepaling is zowel het doel als het middel van de beweging van bewegingen. Het ideaal is onregeerbaar te zijn (zie terug, de openingsrede van Mittal op het NSF). Anders dan de revolutionaire socialisten willen de DIY-ers de instituties van het kapitalisme niet rechtstreeks aanvallen, maar willen ze overal iets nieuws creëren (iets waaraan de NGO's nog niet persoonlijk meewerken, maar wat ze wel als positieflijken te zien). Deze DIY-idealen worden in praktijk gebracht in de 'vrijplaatsen' in gekraakte gebouwen, in meer gelegaliseerde 'sociale centra' (in Italië en Spanje), in de gemeenschappen georganiseerd door de Piquetero-beweging in Argentinië, door de beweging van landlozen in Brazilië en de Zapatistas in Mexico.

De beweging is mondiaal en lokaal. Nog nooit was een beweging zo internationaal terwijl tegelijkertijd lokale initiatieven worden benadrukt (Klein 2002). Juist het lokale blijkt het belangrijkste te zijn om de 'zwerm-logica' te begrijpen. Dit betekent ook dat je eerder aandacht moet geven aan je burens dan te wachten op bevelen van een afwezige autoriteit. Door lokaal te werken en de lokale verhalen mondiaal te delen, door alles te verbinden en door op vele verschillende manieren te reageren, bestaat er geen noodzaak om de mondiale beweging op ouderwetse wijze te 'organiseren' (Jordan 2002: 9). Dit betekent echter niet dat acties alleen het resultaat zijn van pure spontaniteit. Het gaat erom snel op veranderende situaties te reageren en dat vereist goede voorbereidingen en het uitbreiden van reeds bestaande contacten en methoden om informatie te verkrijgen (ibid.). En natuurlijk hebben technologische ontwikkelingen zoals internet en mobiele telefoons sterk geholpen bij deze 'swarming way of organising' (Kingsnorth 2003: 75).

DIY-activisten construeren geen sociale modellen voor één toekomstige maatschappij, omdat ze op die manier hetzelfde zouden doen als hun tegenstanders. Ze wensen de autonomie van de groepen te respecteren en dat past

niet in één universeel model voor iedereen (zie de tweede breuk in de utopische traditie). Wat alle verschillende DIY-groepen onder meer verbindt is de vrees dat de vrijheid van lokale gemeenschappen wordt bedreigd (Sas 2001).

De huidige activisten bekritisieren de 'intentional communities' van de utopische traditie omdat deze weinig pogingen hebben ondernomen om de uitgesloten mensen en/of mensen die hun politieke of tegenculturele ideeën niet delen, op te nemen en te veel gericht zijn op hun eigen 'zelf'. Hierdoor zijn deze gemeenschappen vaak homogeen, terwijl DIY-ers pleiten voor het breken uit het getto, om de uitdaging aan te gaan om de ideeën over het belang van *diversiteit* in praktijk te brengen. Hierbij zullen *zekerheid, voorspelbaarheid en simpliciteit* worden opgeofferd die de relatief gesloten en homogene collectieve identiteiten kenmerken. Nauwkeurige grenzen van politieke gemeenschappen moeten worden vermeden en 'vrijplaatsen' moeten meer gericht zijn op de geglobaliseerde buitenwereld dan de intentionele gemeenschappen meestal doen (Abramsky 2001: 551-2, 554).

Omdat macht in zijn traditionele betekenis wordt verworpen, heeft het concept *revolutie* ook een andere betekenis gekregen. 'Revolutie is niet een moment in de toekomst waarop de macht wordt overgenomen door de heersende klasse, maar is een sociaal proces dat dagelijks wordt geleefd in het hier en nu' (Longo Mai 2002). Of, zoals het blad Mba-Kajera gebruikte als slogan: 'Revolutie is niet het omverwerpen van het bestaande systeem, maar de creatie van iets nieuws'. Dit nieuwe komt ook tot uiting in het belang dat DIY-ers hechten aan *taal*. Met name de Zapatistas hebben bewezen dat het mogelijk is een nieuwe taal van verzet te ontwikkelen die verschilt van de vermoeiende taal van de revolutie. In deze taal gaat het om verbeelding, om grapjes, het spreken in raadsels en paradoxen en niet in zekerheden. Op deze wijze hebben de Zapatistas veel van de linkse politiek op haar kop gezet (Klein 2002: 177-188).

DIY-activisten benadrukken voortdurend dat mensen vaak altruïstisch gedrag vertonen, dat mensen dingen voor elkaar willen doen waarvan ze zelf geen profijt hebben (zie De Marcellus 2003). Hierin tonen deze activisten een andere houding dan die de 'rationele keuze theorie' veronderstelt, namelijk dat mensen alleen actief worden nadat ze de kosten en baten hebben afgewogen en geconcludeerd hebben dat de baten groter zijn. In deze rationele keuze theorie, gebruikt bij verschillende theoretische benaderingen van sociale bewegingen (zoals de Resource Mobilisation Approach en de politieke mogelijkheden structuur) vergeten academici dat het beschouwen van mensen als calculerende burgers alleen een vooronderstelling is. Hooghe (2004: 340-341) wijst er dan ook op dat de studie van participatie aan protestbewegingen in zekere zin al het falen van het *rational choice*-paradigma blootlegt.

Conclusies: hoe kan de politiek van de DIY-ers de officiële politiek beïnvloeden?

De samenwerking tussen de drie stromingen van de andersglobaliseringsbeweging is als een nieuw verschijnsel te beschouwen. Hiermee geeft de beweging als geheel vorm aan een nieuwe politiek. Het interessante en nieuwe van de andersglobaliseringsbeweging als geheel is dat men *niet* streeft naar een eenduidige opvatting over hoe de idealen bereikt moeten worden: men wil de culturele diversiteit en politieke pluriformiteit nadrukkelijk handhaven en actief burgerschap stimuleren. Maar het is alleen de DIY-stroming die, naast de overleg-politiek van de NGO's en de revolutionaire politiek van (een deel van) de socialisten, het dagelijks leven tracht te politiseren.

De huidige DIY-activisten van de andersglobaliseringsbeweging bestrijden het neo-liberalisme niet op de 'oude manier' van revolutionaire bewegingen die bestaan uit grote, hiërarchisch gestructureerde organisaties waarin alle activiteit gericht is op een revolutie waarna een betere toekomst plotseling zou verschijnen. En hun activisme is ook niet alleen gericht op de overheidspolitiek; dat kan volgens hen nooit het belangrijkste doel zijn, want belangrijker is het creëren van een eigen utopische realiteit, door het politieke te verbreden tot het dagelijkse leven. Anders dan de socialisten en de NGO's proberen de DIY-ers zelf iets nieuws te creëren, onafhankelijk van overheidsinstituties en zonder commercie, georganiseerd van onderop. Zij netwerken tussen een veelvoud van projecten in het Noorden en Zuiden, projecten die uit 'vrijplaatsen' bestaan waarin niet-kapitalistische wijzen van denken en handelen worden gestimuleerd door verhalen te vertellen, nieuwe verbeeldingen op te bouwen, elkaar te helpen, verantwoordelijkheid te nemen, plezier te maken en zekerheden te verwerpen. Met deze sociale participatie versterken zij de democratie.

Totaal nieuw is hun opvatting van politiek echter niet. Zoals ik heb willen laten zien, hanteren alle utopische bewegingen bepaalde vormen van persoonlijke politiek en een Doe-het-Zelf-strategie. Maar omdat veel theoretici en activisten weinig weten van de geschiedenis van sociale bewegingen, pretenderen ze wel een geheel nieuwe politiek te voeren. Dit verlangen om betrokken te zijn in iets geheel nieuws ziet men ook terug in de bewegingen rond 1900 en 1965, toen activisten stelden dat ze leefden in een periode van belangrijke veranderingen. Hetzelfde stellen DIY-activisten nu: 'De periode die nu net is begonnen toont een diepe historische breuk die de mythe van de moderniteit doorprijkt door het plotselinge opkomen van het concept van onzekerheid' (Aubenas en Benasayag 2003: 29). Maar ook de eerste (utopische) socialisten noemden rond 1830 hun wetenschap al 'onzekere wetenschap' en plaatste dit tegenover de 'sciences fixes' van de Verlichtingsfilosofen (Poldervaart 1993). En het werken zonder leiders en hiërarchie werd ook al in de feministische beweging uit de jaren '70 gepraktiseerd. Er bestaan dan ook veel overeenkomsten tussen de huidige Doe-het-Zelvers en de vroegere utopische bewegingen. De belangrijk-

ste overeenkomst wordt gevormd door hun sociale politiek waarbij het dagelijks leven wordt gepolitiseerd.

Tegelijkertijd echter blijft de kritiek van Ido de Haan op Putnam (zie noot 10) voor een deel overeind. Hoe kan de overdracht tot stand komen tussen de sociale associaties van de DIY-ers en de officiële politiek van de wereldlijke overheden en –instituties? De sterke én zwakke kant van de DIY-strategie is dat er géén institutionalisering plaatsvindt van hun sociale politiek. Sterk omdat dat mensen dwingt voortdurend na te denken over welke samenlevingsvorm ze zelf willen creëren. Zwak omdat ze representatiepolitiek verwerpen, terwijl ons hele politieke systeem hierop is gebaseerd. Betekent deze verwerping van representatiepolitiek dat volgens de DIY-strategie politieke partijen kunnen verdwijnen?

Nee, stellen enkele sympathiek tegenover de beweging staande academici. De socioloog Castells bijvoorbeeld beschouwt politieke partijen als cruciale ‘agencies’ om sociale verandering te institutionaliseren. Tegelijkertijd ziet hij partijen meer als belangrijke mediators dan als vernieuwers: de potentiële subjecten van de ‘Information Age’ zijn de sociale bewegingen, ontstaan vanuit de strijd tegen globalisering (Castells 1997: 61). Ongeveer hetzelfde stelt de politicoloog Van der Heijden: politieke vernieuwing komt van bewegingen, niet van de officiële politiek. Hij pleit voor een postmoderne politiek, voor radicaal pluralisme en roept sociale bewegingen op om zich minder op de politiek en meer op de maatschappij te richten (Van der Heijden 2000: 235-239). Ook niet alle DIY-activisten stellen dat politieke partijen kunnen verdwijnen. Zo roepen enkele Nederlandse DIY-ers op om een *meersporenbeleid* te volgen: zich niet alleen te richten op de overheid (‘Dat kan nooit het belangrijkste doel zijn’, Hollants 2002) maar tegelijkertijd hun eigen utopische realiteit te creëren door het politieke te verbreden tot het dagelijkse leven (Marco in: Ernst 2003: 3).

Dit roept de vraag op of alleen de officiële politieke partijen als mediators kunnen optreden, zoals Castells stelt, terwijl bekend is dat wereldwijd het vertrouwen in politieke partijen afneemt (Burbach 2001: 2)? Mijns inziens staan de huidige politieke partijen mijlenver van de idealen en persoonlijke politiek van de DIY-ers af. Beter lijkt het (voorlopig?) de andere stromingen van de andersglobalistenbeweging als mediators voor hun sociale politiek te beschouwen, met name de NGO’s. Het zijn de NGO’s van de beweging die onderhandelen met politieke partijen, met multinationale ondernemingen en met het World Economic Forum. Bovendien zijn het de NGO’s die er tot nu toe voor gezorgd hebben dat de radicalere politiek van de DIY-groepen niet is weggevaagd. De DIY-ers beseffen dit zelf ook, zoals blijkt uit een van hun artikelen: ‘Naast al onze reële verschillen hebben we paradoxaal genoeg, elkaar nodig. Zonder de “radicalen” zou deze hele beweging niet hebben bestaan en zou zij zich snel hebben aangepast en gecoöpteerd zijn. Zonder de “reformisten” zouden we geïsoleerd en verstoten zijn, zonder de massa “gematigden” zouden de radicalen allemaal reeds in de gevangenis zitten. We zijn tegelijkertijd tegen-

gesteld en verbonden. En zodra het regiem een wig tussen ons heeft gedreven, des te moeilijker het voor ons zal zijn. (...) Geen enkele stroming van de beweging kan serieus verwachten dat ze de anderen op korte termijn kan overtuigen. En als zij proberen de anderen te vernietigen kunnen ze er zeker van zijn dat de vijand zal overwinnen. (...) De beweging moet zijn zoals de maatschappij die het aan het opbouwen is: een plaats van autonomie, diversiteit en respect' (Viejo 2003: 372-273).

De (revolutionaire) socialisten nemen weer een geheel andere positie in de beweging in. Hoewel deze stroming wat betreft ideeën weinig nieuws inbrengt, trekt zij zowel in het Noorden als vooral in het Zuiden vele mensen aan die zich willen inzetten voor een betere wereld. Zoals hiervoor al is aangestipt, is het weinig zinvol deze socialisten hun dogmatisme te verwijten, maar verstandiger te bedenken waarom zij zoveel nieuwe en jonge mensen ertoe brengen zich bij hen aan te sluiten om de andersglobalistenbeweging te versterken. Bovendien lieten juist de socialisten op het laatste World Social Forum in Mumbai (India), januari 2004, dat overheerst werd door de NGO's en dreigde ingekapseld te worden door de sponsoring van multinationals, het radicale geluid horen met hun afgescheiden 'Global Peasant Forum'. En het zijn juist deze socialisten die, samen met de DIY-ers, de meeste acties voeren en het felste protesteren tijdens de toppen van de wereldleiders. Waarschijnlijk mede door hun ouderwetse topdown organisatie zijn het deze socialisten die zorgen voor de massale aanhang van de beweging.

Als de officiële politiek niet als mediator van het DIY-gedachtegoed beschouwd kan worden, dan zou die rol toegewezen kunnen worden aan de grotendeels geïnstitutionaliseerde NGO's. Dat de NGO's deze taak voor een deel op zich willen nemen, toont de openingsrede van Mittal op het Nederlands Sociaal Forum (2004), net als het pleidooi van FNV-voorzitter De Waal voor het beter overbrengen van alternatieven op hetzelfde NSF. Maar onduidelijk is in hoeverre de NGO's met Mittal en het FNV met De Waal willen meegaan. Bovendien blijft het gevaar van het zoeken naar mediators richting officiële politiek dat de discussies om over 'nieuwe manieren om over macht, verzet en globalisering' te denken, geïnspireerd door de Zapatistas, in één richting worden gekanaliseerd. Terwijl juist het nieuwe van de beweging als geheel is dat 'geen enkele stroming kan claimen de enige Grote Waarheid te bezitten. Er zijn vele verschillen en vele verschillende verhalen, vele ervaringen en veelvuldige vertogen die ons iets kunnen leren' (Dessers e.a. 2002: 300). Daarom blijft mijns inziens het volgen van een *meersporenbeleid* het allerbelangrijkste voor de beweging: zowel zoeken naar mediators die de idealen van de beweging kunnen 'vertalen' naar de meer officiële instanties om zo te werken aan structurele veranderingen op internationaal niveau als mensen te stimuleren van onderaf te werken aan het veranderen van hun eigen, dagelijkse leef- en werkomgeving. De drie stromingen hebben elkaar voor dit beleid zeker nodig, hoewel verder onderzoek vereist is om na te gaan in hoeverre de ideeën en praktijken

van de utopische DIY-ers als inspiratiebron voor de andere twee stromingen uit de beweging kunnen (blijven) dienen.

Noten

¹ Daarom noemen de deelnemers van de beweging zichzelf *andersglobalisten*. Zo stelde de Zuid-Afrikaanse academicus Anuradha Mittal, uitgenodigd door NGO-ers, tijdens de (in het Engels uitgesproken) openingsrede van het Nederlandse Sociale Forum (nov. 2004): 'Are these people what the corporate media calls the anti-globalization movement? (...) In fact this movement is pro-democracy, pro-women's rights, pro-immigrant rights, pro-human rights, pro-development, pro-environment' (<http://www.sociaalforum.nl/index.php?sectie=mpages&mpid=76>).

² Het Peoples' Global Action against 'Free' Trade and the WTO is opgericht in 1998 in Genève; de tweede officiële PGA-bijeenkomst vond plaats in Bangladesh, India en de derde in 2001, in Cochobamba, Bolivia waar het vooral ging over sekseverschillen en de aantasting van de vrouw (en mens) door het kapitalisme (Van Stokrom 2002: 65-68). De vierde vond plaats in 2002 in Leiden, georganiseerd door Eurodusnie. PGA benadrukt democratisering van onderop en is daarom het meest verbonden met de DIY-stroming.

³ ATTAC staat voor *l'Association pour une Taxation des Transaction financiers pour l'Aide aux Citoyens*.

⁴ Het WSF had in 2001, 2002 en 2003 in Porto Alegre plaatsgevonden en in 2004 in Mumbai, India. In 2006 zal het voor het eerst worden verspreid over verschillende steden en in 2007 zal in Afrika weer een gecentraliseerd forum plaats vinden (Huzing 2005). Voor een verslag van het laatste WSF zie het dagboek van twee leden van de Nederlandse Socialistische Partij (http://www.sp.nl/service/dossiers/globalisering/dagboek_wsf2005)

⁵ Zie voor de verslagen van de werkgroepen: <http://www.sociaalforum.nl/index.php?sectie=mpages&mpid>.

⁶ Hij deelde sociale bewegingen in in: personal-local, temperate en transformatory (en ik dus in: DIY-ers, NGO's en socialisten). Duyvendak e.a. (1992: 21-26) komen eveneens tot een driedeling van (nieuwe) sociale bewegingen die hier op lijkt. Zij komen tot: instrumentele en identiteitsbewegingen, waarbij ze de laatsten weer verdelen in subculturele en tegenculturele bewegingen. Voor een kritiek op het onderscheid instrumenteel-identiteitsbeweging zie Saharso (2000). Mijn kritiek is tevens dat het onderscheid tussen sub- en tegencultureel niet goed te maken valt en dat de (revolutionaire) socialisten buiten deze driedeling vallen.

⁷ In bijna dezelfde woorden formuleerden Marx en Engels (1848) hun kritiek op de eerste (utopische) socialisten, deed Domela Nieuwenhuis (1921) dat m.b.t. de anarchistisch-utopische gemeenschappen rond 1900, Boehmer en Regtien (1970) m.b.t. de kabouterpolitiek van Roel van Duyn in 1970 en de Politieke Vleugel van de Kraakbeweging over de subculturele krakers ('grutters') in 1987.

⁸ Als je als taak van sociale bewegingen ziet om zich op 'de' politiek te richten, zoals onder meer Duyvendak e.a. (1992) doen, dan vallen utopische bewegingen natuurlijk sowieso buiten het gezichtsveld. Maar ook sociologen zoals Stuart Hall (1991) of politieke filosofen als Stephan White (1991) zien Links als een geheel en beperken de linkse strijd tot het veroveren van de staatsmacht. Daarom kan Holloway (2002) als nieuwe politiek van de huidige andersglobalisten ook formuleren: 'Change the world without taking power'. Dat er altijd al bewegingen hebben bestaan die niet op verovering van (staats)macht uit waren, blijkt hij – en met hem vele anderen – niet te beseffen. Het anarchisme wijst ook de verovering van de politieke macht af, maar een deel van hen hing de toekomst wel op aan de grote klap van de Algemene Staking of Algemene Revolutie, waarvoor het leven van je idealen in

het hier en nu als belemmerend werd gezien (zie Domela Nieuwenhuis rond 1900 en de Amsterdamse Politieke Vleugel van de Kraakbeweging in de jaren 1980). Hoewel 'de' anarchisten momenteel behoren tot de D1Y-stroming van de beweging, geldt dat dus niet zonder meer voor de geschiedenis van het anarchisme.

9 Ook Pichardo wijst op het bestaan van een cycli van protestgolven en dit geeft volgens hem al aan dat NSM's geen product zijn van de postindustriële maatschappij. Bovendien wijst het er op dat er nu ook NSM's bestaan in niet-westerse landen, landen die niet als post-industrieel omschreven kunnen worden.

10 Ik ben het dan ook alleen zeer ten dele eens met de kritiek van Ido de Haan op Putnam's verdediging van sociale/burgerlijke associaties. De Haan gaat ervan uit dat politieke associaties belangrijker zijn dan sociale associaties omdat 'politieke associaties een educatieve functie hebben: zij halen de deelnemers uit de beperkte en zelfzuchtiger optiek van civiele associaties' (De Haan 2003: 100). Maar waarom zouden civiele associaties alleen aan hun eigen belang denken, zoals De Haan suggereert? En kent hij dan niet het onderzoek onder leden van GroenLinks naar de redenen van het lid worden van die partij, waaruit bleek dat de meesten lid werden vanwege de verwachte politieke carrière die dit zou opleveren? Politiek actief zijn wordt door de Haan weer beperkt tot actief zijn in het (lokaal, regionaal of landelijk) bestuur en/of in een politieke partij en expliciet weer hoger gewaardeerd dan sociaal actief zijn. Wel ben ik met hem eens dat a) niet alle sociale associaties bevorderlijk zijn voor burgerlijke betrokkenheid en b) hoe de overdracht tussen sociale en politieke associaties een probleem blijft (hier kom ik in mijn conclusies nog op terug). Daarnaast ben ik het ook met De Haan eens dat Putnam een levendig verenigingsleven wel erg centraal stelt voor sociale participatie. Maar sociale participatie kan ook meer inhouden, zoals de *Raad voor het Jeugdbeleid* in 1995 heeft uitgewerkt: naast vrijwilligerswerk, ook het innemen van een actieve rol in het verbeteren, organiseren of beïnvloeden van collectieve voorzieningen, alsmede creatieve activiteiten. Alle *sociale participatie* wordt gekenmerkt door het gegeven dat de beoefenaars de eigen verantwoordelijkheid voor hun omgeving tonen, volgens De Raad.

11 Vele sociale wetenschappers wijzen op het belang van sociale bewegingen voor een meer directere vorm van democratie, maar duidelijke alternatieven voor representatiedemocratie zijn er mijns inziens nog nauwelijks geformuleerd, ook niet door de huidige activisten. Want hun afwijzing van meerderheidsbesluiten en hun gericht-zijn op consensuspolitiek kan alleen opgaan voor kleine(re) groepen. De historicus Piet de Rooy wijst in een interview (Kremer en Van der Meer 2005: 5) op een interessante ontwikkeling. Hij stelt dat er verschillende periodes van democratisering bestaan: Met de grondwet in 1848 komt er democratie, met het algemeen kiesrecht en de evenredige vertegenwoordiging in 1917 wordt de Kamer een afspiegeling van de samenleving en sinds eind 20e eeuw zijn we 'in de derde fase: burgers nemen niet langer genoegen met representatie. Ze willen het zelf doen, wat tot uitdrukking komt in de roep om referenda. Dat is een overgang van indirecte naar directe democratie'. Maar referenda vormen m.i. alleen een (beperkte) aanvulling op de representatiedemocratie. Een interessantere aanvulling wordt gevormd door het Porto Alegre experiment (zie Gret en Sintomer 2005). In deze Braziliaanse stad (waar niet voor niets tot vier keer toe het WSF is gehouden) krijgen burgers per wijk een budget toebedeeld en kunnen zij hun wensen voor die wijk formuleren; zij kiezen een groot aantal afgevaardigden en deze worden jaarlijks beoordeeld door grote wijkfora in hoeverre zij aan die wensen vorm hebben kunnen geven. Voor een uitgebreide, ook kritische, analyse van dit al jaren lopende experiment, zie idem, m.n. pp. 26-61.

12 Zie ook het redactioneel van zoz, tijdschrift voor doen-denkers, uitgegeven door Omslag, Werkplaats voor Duurzame Ontwikkeling, Eindhoven, nr. 66 (maart/april 2005): 'Overall ter wereld zijn mensen bezig met het creëren van andere vormen van wonen en samenleven. (...) Bij de opbouw van het nieuwe Servicepunt Anders Wonen Anders Leven stuiten de medewerkers van Omslag steeds weer op nieuwe initiatieven en projecten. En

hoewel geen twee projecten gelijk zijn, herkennen we elke keer dezelfde drijfveren: een andere wereld, die bouwen we zelf! (zie voor dit servicepunt ook: www.omslag.nl/wonen).

13 Tijdens de protesten in Seattle (1999) werd het initiatief genomen tot de oprichting van onafhankelijke internet-media, omdat de activisten het niet eens waren met de berichtgeving in de reguliere media: Indymedia.org. Van hieruit is enkele jaren later Indymedia.nl ontstaan.

14 Deze sociale politiek komt ook overeen met wat Nederlanders 'goed burgerschap' vinden volgens het SCP-rapport *De moraal in de publieke opinie* (maart 2004). Sociaal gedrag en bereidheid mensen te helpen zien Nederlanders als veel belangrijker voor goed burgerschap dan politieke betrokkenheid, stemmen en belasting betalen (zie: NRC 30 maart 2004: SCP: 'Nederlander oordeelt scherper over verval zeden'). En ook met wat de Amerikaanse historicus James Kennedy stelt over democratie: In de democratie gaat het ten diepste om 'de manier waarop wij elkaar verantwoordelijk houden, waarop wij met elkaar spreken, met elkaar in debat gaan, elkaar vermanen en elkaar soms de opgeheven vinger voorhouden' (Kennedy in zijn oratie als hoogleraar VU, in: Elsbeth Ety: 'Het Land Van Ex', in NRC 30 maart 2004). Zie voor sociale participatie en verantwoordelijkheid ook de Raad voor het Jeugdbeleid (noot 10).

15 Andere aspecten van de politiek van de huidige DIY-ers zijn in vergelijking met de vroegere utopische en NSM-bewegingen wel nieuw, namelijk: hun bewust gebruik van taal, hun internationale netwerken, hun postmoderne noties zoals het werken in affiniteitsgroepen waarin volledige overeenstemming niet nodig is, maar waarin diversiteit en pluraliteit van alternatieven worden benadrukt en waarin de autonomie van de diverse groepen wordt gerespecteerd.

16 Mijn onderzoeksvoorstel naar de radicaal-democratische burgerschapsopvatting en de samenwerking tussen de drie stromingen van de andersglobalistenbeweging, ingediend bij NWO, is onlangs (februari 2005) gehonoreerd.

Literatuur

- Abramsky, K. (red.) (2001) *Restructuring and Resistance. Diverse voices of struggle in Western Europe*. (resresrev@yahoo.com)
- Aubenas, F. en M. Benasayag (2003) *Verzet als scheppende kracht*. Gent: Academia Press.
- Boehmer, K. en T. Regtien (1970) *Van Provo naar Oranje Vrijstaat*. Nijmegen: SUN.
- Burbach, R. (2001) *Globalization and postmodern politics. From Zapatistas to High-Tech Robber Barons*. Londen: Pluto Press.
- Callinicos, A. (2004) 'The future of the anti-capitalist movement'. In: H. Dee (red.) *Anti-capitalism: Where now?* London: Bookmarks Publications, 96-119.
- Castells, M. (1997) *The Power of Identity*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Dessers, D., J. Dumolyn en P.T. Jones (2002) *!Ya Basta! Globalisering van onderop*. Gent: Academia Press.
- Domela Nieuwenhuis, F. (1921) *Van Christen tot Anarchist 1910 (1)*, Amsterdam.
- Duyvendak, J.W., H.A. van der Heijden, R. Koopmans, L. Wijmans (1992) *Tussen verbeelding en macht. 25 jaar nieuwe sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: SUA.
- Eijk, C. van der (2001) *De kern van de politiek*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Ernst (2003) 'Buitenparlementair of... toch liever postparlementair?' *Dusnieuws* 40, maart/april.
- Eschle, C. (2001) *Global Democracy, Social Movements and Feminism*. Boulder/Oxford: Westview Press.
- FAM (Feministische Anarchistische Madammen) (2003) 'Feminisme en andersglobalisering'. In: J. Dumolyn en P.T. Jones (red.) *!Esperanza!* Gent: Academia Press, 158-194.

- Etty, E. (2004) 'Het land van Ex'. *NRC-Handelsblad* 30 maart.
- George, S. (2004) 'Taking the movement forward'. In: H. Dee (red.) *Anti-capitalism: where now?* London: Bookmarks Publications, 40-52.
- Gret, M. en Y. Sintomer (2005) *The Porto Alegre Experiment. Learning Lessons for Better Democracy*. London & New York: Zed Books.
- Haan, I. de (2003) 'Vertrouwen in Tocqueville'. *Krisis*, 4 (4) 85-104.
- Hall, S. (1991) 'De betekenis van andere tijden'. In: S. Hall. *Het minimale zelfen andere opstellen*. Amsterdam: SVA, 137-154.
- Heckert, J. (2002) 'Maintaining the Borders, Identity and Politics'. *Greenpepper*, autumn, 26-28.
- Heijden, H.A. van der (2000) *Tussen aanpassing en verzet. Milieubeweging en milieudiscours*. Utrecht: AMBO.
- Hertz, N. (2001) *The silent takeover. Global capitalism and the death of democracy*. Londen: Heinemann.
- Hollants, E. (2002) 'Stand van de radicale politieke actiebeweging in Nederland'. *Buiten de Orde* (3) 5-10.
- Holloway, J. (2002) *Change the world without taking power*. London e.a.: Pluto Press.
- Hooghe, M. (2004) 'Een bewegend doelwit. De sociologische en historische studie van (nieuwe) sociale bewegingen in Vlaanderen'. *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*. 34 (3) 331-357.
- Hurenkamp, M. (2002) 'Mensen vertrouwen elkaar niet meer. Interview met Robert Putnam'. *De Groene Amsterdammer*, 23 nov.
- Huzing, H. (2005) *Het WSF: een impressie*, 01-02-2005 (zie http://www.nicoticas.nl/wsf2005_artikel.php?id=749).
- Jansen, H. (2003) 'Onderzoek naar wantrouwen en onbehagen. Bij Mark Elchardus gaan wetenschap en maatschappelijk engagement samen'. *Facta*, april, 4-7.
- Jansz, U. (1991) 'Sociale kwestie en sekse in de politieke geschiedenis. De Arbeidswet van 1889'. In: *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis* nr. 12, 70-90.
- Jordan, J. (2002) *Networking: the ecology of the movement of movements*. Nov. (<http://www.WeAreEverywhere.org>).
- Kallenberg, F. (2001) 'Desire is speaking. Utopian rhizomes'. In: S. Poldervaart, H. Jansen en B. Kesler (red.) *Contemporary Utopian Struggles. Communities between modernism and postmodernism*. Amsterdam: Aksant, 91-99.
- Kallenberg, F. (2003) 'Wat de globaliseringsbeweging vergeet'. *Ravage*, 13 jan.
- Kingsnorth, P. (2003) *One no, many yeses. A journey to the Heart of the Global Resistance Movement*. Londen: The Free Press.
- Klein, N. (2002) *Dagboek van een activiste. Van Seattle tot 1 september en daarna*. Rotterdam: Lemniscaat.
- Kremer, M. & J. van der Meer (2005) 'Nederland heeft geen essentie. Interview met historicus Piet de Rooy'. *De Helling*. Lente (1) 5-6.
- Lasch, C. (1965) *The New Radicalism in America. The Intellectual as a social type*. New York.
- Lenaerts, J. (2003) 'Globalisten op zoek naar politieke identiteit'. *Ravage* 19 dec, 15-17.
- Lent, A. (1999) 'Internal Division and New Political Movements'. In: T. Jordan en A. Lent (red.) *Storming the Millennium. The New Politics of Change*. Londen: Lawrence & Wishart, 172-194.
- Longo Mai (2002) *Het collectieve experiment en ik. 30 jaar Longo Mai*. (<http://squat.net/eurodusnie/articles/dusnieuws/2002/longomai.htm>).
- Marcellus, O. de (2003) 'Commons, communities and movements: inside, outside and against capital'. *The Commoner*, 6, Winter (<http://www.thecommoner.org>).
- Marx, K. en F. Engels (1848) 'Manifest der kommunistische Partei'. In: *Marx Engels Werke, Vol.4*, 459-493.

- McKay, G. (red.) (1998) *DIY Culture: party and protest in Nineties Britain*. Londen/New York: Verso.
- NextGeneration network: <http://nextgeneration.let.uu.nl/esf2002/index.html>
- Open Democracy-list: *Cancunblog* 10-10-2003.
- Pichardo, N. (1997) 'New Social Movements: A Critical Review'. *Annual Review of Sociology* 411-430.
- Poldervaart, S. (1985) 'Woongroepen en de kommunautaire traditie'. In: T. Weggemans, S. Poldervaart en H. Jansen (red.) *Woongroepen. Individualiteit in groepsverband*. Utrecht: Het Spectrum, 20-53.
- Poldervaart, S. (1993) *Tegen conventioneel fatsoen en zekerheid. Het uitdagende feminisme van de utopisch socialisten*. Amsterdam: Van Genneep.
- Poldervaart, S. (1995) *Utopian Socialism in Holland around 1900: Strategies and gender*. *Utopian Studies*. Society for utopian studies, Univ. of Missouri-St.Louis), 6 (1) 51-64.
- Poldervaart, S. (2001a) 'Postmodernisme historisch bekeken: steeds terugkerende strijd tegen zekerheid. Rationaliteit, wiens rationaliteit?' *Buiten de Orde*. 12 (1) 21-24.
- Poldervaart, S. (2001b) 'The concepts of utopianism, modernism and postmodernism, community and sustainability'. In: S. Poldervaart, H. Jansen, B. Kesler (red.) *Contemporary Utopian Struggles. Communities between modernism and postmodernism*. Amsterdam: Aksant, 11-30.
- Poldervaart, S. (2002) 'Utopian Aspects of Social Movements in Postmodern Times: Some Examples of DIY Politics in the Netherlands'. *Utopian Studies* 12 (2) 143-163.
- Raad voor het Jeugdbeleid (1995) *Sociaal talent in zicht. Een advies over de bevordering van maatschappelijke zelfstandigheid van jongens en meisjes*. Utrecht: Raad voor het Jeugdbeleid.
- Regtien, T. (1969) *Universiteit in opstand*. Amsterdam: Van Genneep.
- Saharso, S. (2000) 'Identiteiten in beweging: een nabeschouwing'. In: T. Sunier, J.W. Duyvendak, S. Saharso en F. Steijlen (red.) *Emancipatie en subcultuur. Sociale bewegingen in België en Nederland*. Amsterdam: Instituut voor Publiek en Politiek, 178-198.
- Sargent, L.T. (1994) 'The Three Faces of Utopianism Revisted'. *Utopian Studies* 5, 1-37.
- 'SCP: Nederlander oordeelt scherper over verval zeden'. *NRC Handelsblad* 29 maart 2004 (zie ook: www.nrc.nl/doc:rapport)
- Sas, P. (2001) 'Vechten voor vrijheid'. *De Groene Amsterdammer*, 11 augustus 2001.
- Schafraad, P. (2002) 'Het "Do It Yourself"-vertoog van punk. Fanzines als alternatieve politiek'. In: S. Poldervaart (red.) *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: Aksant, p. 121-159.
- Stokrom, R. van (2002) 'Netwerken voor een rechtvaardige wereld. De wortels van de andersglobaliseringsbeweging in Nederland' In: S. Poldervaart (red.) *Leven volgens je idealen. De andere politieken van huidige sociale bewegingen in Nederland*. Amsterdam: Aksant, 37-81.
- Subbuswamy, K. and R. Patel (2001) 'Army of invisible dreamers. Cultures of domination: Race and gender in radical movements'. In: K. Abramsky (red.) *Restructuring and resistance. Diverse voices of struggle in Western Europe*. London (resresrev@yahoo.com), 535-545.
- Tromp, B. (1984) 'Tweeërlei socialisme'. In: *Het vijfde jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam, 14-27.
- Viejo, E. (2003) 'Protecting the Movement and its Unity: a realistic approach'. In: *Notes from Nowhere* (red.) *We are everywhere. The irresistible rise of global anticapitalism*. Londen/New York: Verso, 371-373.
- White, S. (1996) *Political Theory and Postmodernism*. Cambridge 1991 (1).
- World March of Women: www.ffq.qc.ca/march2000.
- zoz, Tijdschrift voor doen-denkers (2005) *Redactioneel*, Eindhoven: Omslag, Werkplaats voor Duurzame ontwikkeling 66, maart/april.